



## **TREŚĆ KRAJOBRAZOWEJ KOMPOZYCJI – JEJ WARSTWA ZNACZENIOWA**

### **THE SUBSTANCE OF LANDSCAPE COMPOSITION – ITS MEANING LAYER**

**Krystyna Dąbrowska-Budziło<sup>1</sup>**

Dr hab. inż. arch. prof. PK

Politechnika Krakowska  
Wydział Architektury  
Instytut Architektury Krajobrazu

#### **STRESZCZENIE**

Artykuł dotyczy relacji pomiędzy treścią a formą kompozycji. Autorka skoncentrowała swą uwagę na określeniu źródeł i rodzajów treści, które mogą być zawarte w kompozycji krajobrazowej, takich jak: pojęcia i formy archetypowe, „świat idei” – prądy filozoficzne, literackie, artystyczne, religie i związany z nimi kult zmarłych, władza, doktryna polityczna, ustrój, patriotyzm, poczucie odrębności. Autorka bada ten problem w ujęciu historycznym i współczesnym. Analizuje także wybrane sposoby wyrażania treści.

Słowa kluczowe: forma, krajobraz, symbolika, treść, wartość niematerialna, znaczenie, znak.

#### **ABSTRACT**

The article deals with relations between substance and form of composition. The author has focused her attention on the identification of sources and kinds of substance, which can be comprised in landscape composition, such as: an archetype notions and forms, “the world of ideas” – philosophic, literary and artistic currents, religions and connected with them cult of dead, rule, political doctrine and system, patriotism, feeling of separateness. The author examines this problem in historic and contemporary depiction. She also analyses chosen ways of expression of substance.

Key words: substance, meaning, form, landscape, symbolism, sign, immaterial value.

Każda kompozycja bez względu na jej rodzaj, może być rozpatrywana pod względem formy i treści, stanowiących pojęcia wzajemnie dopełniające się i przeciwstawne. Treść

---

<sup>1</sup> Informacja o autorze na końcu artykułu / Note about author on the end of paper.

jest pojęciem wieloznacznym, ale w niniejszych rozważaniach będzie ona rozumiana jako sens, znaczenie, istota czegoś, także to, co domniemane, odczute, skojarzone na podstawie tego, co postrzeżone<sup>2</sup> (zatem dostępne zmysłowo) ale również to, co w przestrzeni celowo zapisane a co pochodzi ze „świata idei”<sup>3</sup>. W odniesieniu do dzieła architektury treścią będzie to, co ono wyraża, czy też znaczy.

Relacje między formą a treścią mogą być różne. Jedną z nich to ta, gdy twórca stawiając sobie za cel wyrażenie określonych treści, dobiera do nich formę. Przypadek drugi odnosi się do zależności strukturalnej. Oznacza to, że dane treści mogą być przekazywane jedynie poprzez podporządkowane im rodzaje form, co łączy się z ich kodyfikacją. Przypadek trzeci to ten, gdy odbiorca dzieła poprzez dostrzeżoną formę odczytuje treść, przy czym zależnie od cech formy, własnego nastawienia i wiedzy, może zwrócić uwagę na przykład głównie na treść<sup>4</sup>. Musi być ona zatem dopiero wydobyta i właściwie zrozumiana. Treść i forma w architekturze nie mogą istnieć oddzielnie.

Śluszonym wydają się stwierdzenia, że odczuwanie znaczenia jest podstawową potrzebą człowieka oraz że człowiek ma tendencję doszukiwania się znaczeń w otaczającej go przestrzeni a także nadawania jej znaczenia poprzez swe dzieła<sup>5</sup>. Treść zatem leży często u podstaw ludzkich poczynań, także i tych, które związane są z kształtowaniem przestrzeni w różnych jej skalach.

Jakkolwiek treść bywa ściśle związana z formą, wymaga skupienia uwagi na niej samej po to, by lepiej ją poznać i zrozumieć. Pojęcie treści związane jest z pojęciem wartości niematerialnej. Często utożsamiana jest ona z symboliką, stanowiącą jej najbardziej wyrazisty przejaw.

Gdy śledzimy historię, nie sposób oprzeć się przekonaniu, że dawna architektura, sztuka wznoszenia miast i fortyfikacji, sztuka ogrodowa niosły z sobą celowo wprowadzany ładunek treściowy, że oparte były na znaku w znaczeniu symbolu (il. 1). Świadome zapisywanie różnego rodzaju znaczeń w krajobrazie, towarzyszyło człowiekowi od najdawniejszych czasów i dotyczyło wszelkich kultur.

Przegląd różnorodnych kultur i okresów historycznych pod kątem intencjonalnego przekazywania znaczeń poprzez wszelkie założenia i budowle, jakie człowiek stworzył, pozwala na ujawnienie niejednokrotnie powtarzających się rodzajów treści.

Treść przejawia się w pojęciach-archetypach związanych z istotą natury ludzkiej, wspólnych dla różnych kultur i epok historycznych. Należą do nich: granica (il. 2), miejsce jej przekroczenia, zatem brama (il. 3-5), środek-centrum wydzielonej przestrzeni (il. 6), droga kojarzona najczęściej z osią i miejsce. W oparciu o te pojęcia wytworzyły się na przestrzeni wieków formy archetypowe, które stojąc ponad systemami filozoficznymi, religiami, kulturami i stosunkami społecznymi, odnoszą się do różnych skal krajobrazu, począwszy od miasta poprzez miejsca kultowe, rezydencje aż po zwykłe domostwa. Podobnie rzecz się ma z wrodzoną człowiekowi potrzebą porządkowania, przejawiającą się w hierarchizacji budowli i przestrzeni, w celowym ich eksponowaniu.

Znaczenia tkwiące w przestrzeni łączą się także ze „światem idei” – zatem prądami filozoficznymi, literackimi, artystycznymi, charakterystycznymi dla poszczególnych epok historycznych czy stylów. Prądy te, kreujące idee określające niejednokrotnie sposób życia, wpłynęły na powstanie i charakter przestrzennych kompozycji, odnoszących się do różnych skal krajobrazu. Dotyczyły niekiedy wielkich założeń: miast, zespołów pałacowo-

<sup>2</sup> W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć* (sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne), PWN Warszawa 1988, s. 257–288

<sup>3</sup> K. Popper, *Nieustanne poszukiwania. Autobiografia intelektualna*, tłumaczenie polskie A. Chmielewski, Wydawnictwo ZNAK, Kraków 1997 s. 252–260

<sup>4</sup> M. Gołaszewska, *Zarys estetyki* (problematyka, metody, teorie) PWN, Warszawa 1984, s. 219–222

<sup>5</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Tłum. Polskie B. Badomska, Murator, Warszawa 1999, s. 223–227

ogrodowych, klasztornych. Determinowały kształt pojedynczych budowli różnego rodzaju, a nawet małej architektury decydując o atmosferze i treści krajobrazowych wnętrz.



Il. 1. Bańska Bystrzyca – rynek. Przykład kompozycji krajobrazowej o dużym ładunku treściowym. Źródło: fot. archiwum autorki.

Pic. 1. Bańska Bystrzyca – market. Example of landscape composition with high substantial content. Source: photo by author



Il. 2. Wenecja, zaakcentowanie wejścia z szerszej przestrzeni w wąską uliczkę. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 2. Wenice, accented entrance from wide to narrow street. Source: photo by author



Il. 3. Carcassone, przykład umocnionej fortyfikacjami granicy miasta. Źródło: fot. archiwum J.P. Wzorka

Pic. 3. Carcassone, example of fortified border of city. Source: photo by J.P. Wzorek



Il. 4. Lublana, cmentarz Žale, portyk wejściowy. Wyrazisty archetyp „bramy”. Źródło: Ł. Galusek, M. Rydiger, *Jože Plečnik, architekt i wizjoner*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2006

Pic. 4. Lublana, cmentarz Žale, entrance. Clear archetype of „gate”. Source: Ł. Galusek, M. Rydiger, *Jože Plečnik, architect and visionary*, International Cultural Center, Cracow 2006

Jeśli sięgniemy do korzeni kultury europejskiej, winniśmy przywołać stoicką koncepcję systemowego współdziałania, zakładającą wspólną naturę wszechrzeczy, na której opierało się całościowe podejście do przestrzeni<sup>6</sup>. Rzymianie stosowali podobny jej model w różnych skalach krajobrazu poczynając od domu i świątyni aż po miasta i rozległe tereny rolne<sup>7</sup>. Te ostatnie poddawano centuriacji – podziałowi na kwadratowe jednostki identycznej wielkości. Porządek ten miał charakter abstrakcyjny, geometryczny, a jego najważniejsze elementy stanowiły oś i centrum, jako przecięcie osi. Tego typu narzucanie przestrzeni porządku geometrycznego było manifestowane w krajobrazie, jako ekspansja ludzkich możliwości. To całościowe podejście do przestrzeni różniło Rzymian od Greków, których świat przedstawiał się jako zbiór wyjątkowych, niezależnych od siebie miejsc<sup>8</sup>. Zarówno rzymskie castra, jak i miasta budowano opierając się na tym samym modelu (il. 7), polegającym na kwadracie względnie prostokącie oraz układzie dwóch głównych ulic: „cardo” (oś świata, północ – południe) i „decumanus” (bieg słońca, wschód-zachód). Ich przecięcie, zwane mundus (świat), stanowiło symboliczny środek. W jego rejonie zakładano zwykle forum. Miasto w założeniu miało być mikrokosmosem. Budowle miejskie stanowiły starannie przemyślane elementy całego układu.



Il. 5 Wenecja, powtórzenie archetypu „bramy” w nowszej części miasta. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 5 Venice, repetition of „gate” archetype in newer part of the city. Source: photo by author



Il. 6 Kazimierz Dolny, widok z góry Trzech Krzyży. Rynek jako „środek” miasta. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 6 Kazimierz Dolny, view from the Hill of Three Crosses. Market in the middle of town. Source: photo by author

Wiek średni zrodził w kręgu kultury chrześcijańskiej filozoficzny system, który ukształtował sposób życia człowieka i odbił swe piętno na wszelkich jego dziełach. Okres ten zwany „wiekiem wiary”, cechowało tak silne powiązanie myśli filozoficznej z religią, że niepodobieństwem wydaje się odrębne ich rozpatrywanie. Filozofia scholastyczna odwoływała się do struktury kosmosu świadczącej o systemowym podziale<sup>9</sup>. Stąd jako obraz kosmicznego porządku traktowany był nie tylko kościół, ale i miasto, czy – szerzej rzecz ujmując – cały krajobraz. Niemalą rolę odgrywały tu klasztory – wyizolowane murami święte obszary, stanowiące oazy spokoju. Nasycone elementami symbolicznymi zaznaczały się w krajobrazie masywnymi bryłami i wieżami bramnymi. „Święty krajobraz”, na

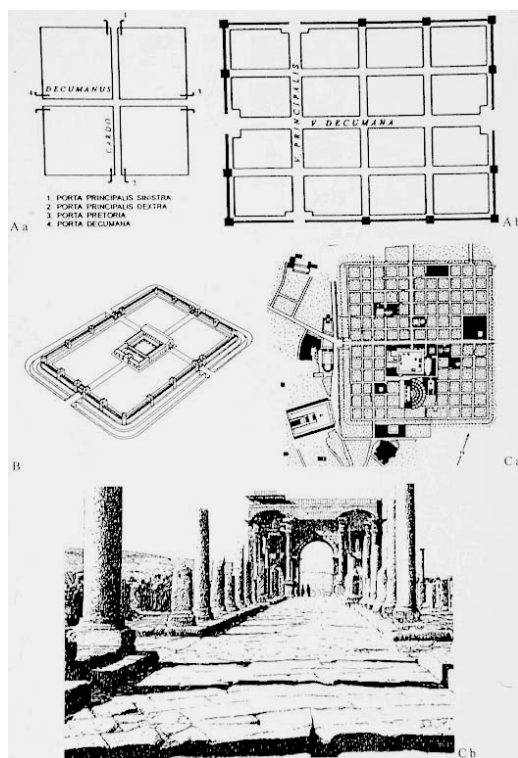
<sup>6</sup> J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, PHILED, Kraków 1993, s. 71–75

<sup>7</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, op. cit. s. 55

<sup>8</sup> *Ibidem*, s. 21

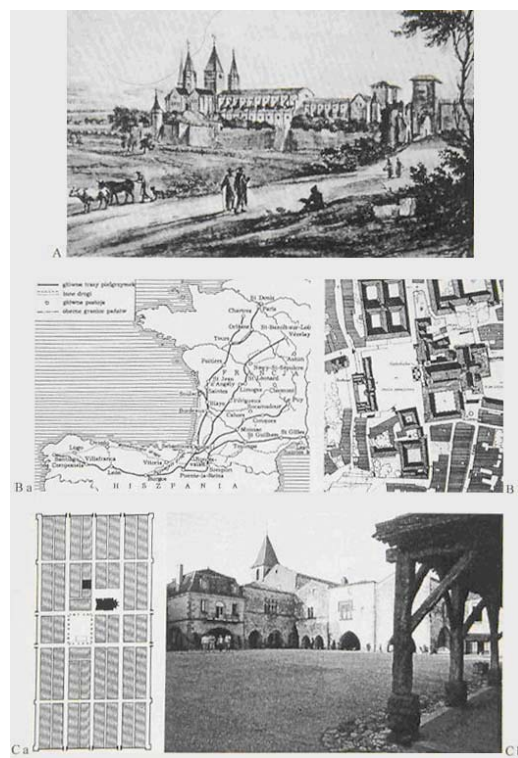
<sup>9</sup> J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, op. cit. S.115–138

który składały się kompleksy klasztorne, kościoły, osady, zbudowane w oparciu o chrześcijańską symbolikę miasta, był nośnikiem znaczeń duchowych nowego rodzaju (il. 8). Miasto pojmowano jako organizm bogaty w znaczenia, przywołujący na myśl kościół. Mury miasta zamykały przestrzeń uduchowioną, bezpieczną, wyrażającą pewien porządek, akcentującą swą „wewnętrzność” poprzez centrum<sup>10</sup>. Wyznaczało je przejęte ze starożytności, przecięcie dwóch ulic. Tak powstały czteroczęściowy plan (zamknięty obrysem kwadratowym, prostokątnym, okrągłym lub nieregularnym) przedstawiał kosmos, nawiązywał także do symboliki czterech stron świata. W centrum sytuowano rynek, na nim zaś, pełniący dominującą rolę w sylwecie miasta, kościół. Był tam także ratusz stanowiący symbol wolności mieszkańców. Miasto przedstawiało, podobnie jak kościół, hierarchiczny porządek; składało się z elementów o większej i mniejszej ważności, zintegrowanych we wspólny organizm.



Il. 7. Układ urbanistyczny jako środek zaznaczania wpływów imperium rzymskiego: A. „Castrum romanum”: a – schemat, b – miasto Aosta, półn. Włochy, założone zgodnie ze schematem; B. Saalburg w górach Taunus, na granicy rzymsko-germańskiej (castrum); C. Timgad, Algieria: a- plan, b – decumanus zamknięta łukiem Trajana. Źródło: rys. i zdjęcia z pracy hab. autorki

Pic. 7. Urban layout as a mean of presenting influence of Roman Imperium: A. „Castrum romanum”: a – scheme, b – town of Aosta, northern Italy, founded on scheme; B. Saalburg in Taunus mountains, on the German – Roman border (castrum); C. Timgad, Alger: a- plan, b – decumanus enclosed by arc of Trajan. Source: picture by author



Il. 8. „Święty krajobraz” doby średniowiecza: Opactwo Cluny, Francja, akwarela J. B. Lallemand; B. Santiago de Compostella: a – szlaki pielgrzymkowe Europy Zachodniej wiodące do miasta, b – plan części centralnej; C. Monpazier, miasto-warownia, przykład regularnego założenia średniowiecznego, opartego na systemie hellenistycznym: a – plan, b – widok rynku. Źródło: rys. i zdjęcia z pracy hab. autorki

Pic. 8. „Saint landscape” of the Middle Age: abbey of Cluny, France, water-colour J. B. Lallemand; B. Santiago de Compostella: a – pilgrimage rules of Western Europe leading to the city, b – plan of central part; C. Monpazier, town - fortress, example of regular medieval layout, based on Hellenistic system : a – plan, b – view of market. Source: picture by author

<sup>10</sup> Ch. Norberg-Schulz, Znaczenie w architekturze Zachodu, op. cit. s. 73, 93–96, 111

Pojęcie centrum, podobnie jak pojęcie drogi, leżało także u podstaw budowli sakralnych. Centrum rozumiane tu było, jako abstrakcyjny punkt, w którym zostaje objawiona prawda, stanowiąca sens istnienia. Droga symbolizowała czas zawarty między początkiem a końcem życia człowieka, zatem jego spotkaniem ze Stwórcą. Pojęcie drogi zyskało formę przestrzenną w podłużnej osi świątyni. Było ono także traktowane jako dążenie wwyż; pionowa oś – axis mundi – miała zapewnić opiekę Boga. Na kształt kościołów miały również wpływ idee, stanowiące interpretację chrześcijaństwa. Jedną z nich była idea ubóstwa zawarta m. in. w regule cystersów, która przejawiała się w zakazie budowy wież i półokrągłych apsyd, w stosowaniu bryły nie wynoszącej się zbyt ponad otoczenie. Brak wież i zdobnictwa charakteryzowały także zakony żebracze, takie jak karmelici, dominikanie czy franciszkanie. Trudno nie wspomnieć także o tak zwanej koncepcji niebiańskiej harmonii, przypisywanej największemu myślicielowi chrześcijańskiemu z przełomu IV i V wieku, św. Augustynowi, która w osiem wieków później stała się punktem wyjścia dla wspaniałych gotyckich katedr. Istotną rolę w owej koncepcji pełniło światło stanowiące, na skutek ścisłego związku z objawieniem, esencję piękna i prawdy<sup>11</sup>.

Pełen mistycznych znaczeń był również średniowieczny ogród; u jego podstaw bowiem leżał, wynikający z kultu chrześcijańskiego, mit biblijnego raju – symbolu wszechogarniającego szczęścia, który zaistniał w religii, filozofii i sztuce Wschodu, później Zachodu<sup>12</sup>. Tęsknota za utraconym rajem, poszukiwanie doskonałości Boga poprzez związek z jego dziełem – naturą sprawił, że wytworzył się charakterystyczny dla średniowiecza typ ogrodu zwanego wirydarzem. Kształt wirydarza był z reguły kwadratowy, co miało podwójną wymowę symboliczną; zwracało uwagę zarówno na, znaną jeszcze ze starożytności, właściwość magiczną tej figury geometrycznej, jak i na cztery cnoty kardynalne<sup>13</sup>. Rozdzielony na kwatery, z kwiatami, egzotycznymi krzewami i kilkoma drzewami był wirydarz zaakcentowany w środku najczęściej ujęciem wodnym w postaci studni lub fontanny, mającym (prócz użytkowego) także znaczenie symboliczne jako źródło życia. Zamknięcie z czterech stron wyrażało otwarcie na niebo ku górze. Pełne treści były również inne ogrody ozdobne zawierające często, znane ze starożytności, nympheum – dekoracyjną oprawę wód, labirynt a także kopiec niosący skojarzenie dawnych kurhanów.

Renesans przepojony humanizmem, oparty na fascynacji pięknem, harmonią, idealnymi proporcjami, przyniósł koncepcję jednorodności przestrzeni we wszystkich jej skalach. Przy ulicach i placach wznosiły się budowle o podobnej wielkości i proporcjach. Obowiązywała zasada powszechnej geometryzacji. Przestrzeń z idealną centralną formą wyrażała (aż do odkrycia Kopernika) obraz matematycznie zorganizowanego wszechświata z ziemią pośrodku. Stanowiła ona kompozycję statyczną, ściśle wyliczoną, doskonałą, do której nie można było nic dodać lub ująć. Traktaty dotyczyły planów całych miast, narysu otaczających je fortyfikacji. Wzorem antyku opierano się tu na figurach geometrycznych wyrażających doskonałość – na rzucie koła, kwadratu i wieloboku (il. 9). Nowe filozoficzne prądy wpłynęły na atmosferę miasta realnego sprawiając, że wewnątrz niego zaczęły powstawać place o charakterze reprezentacyjnym, pokrewne wielkim założeniom antycznym. Często były one wzbogacane treściowo przez symboliczne w swej istocie obiekty – kolumny, obeliski i pomniki. Tematyka figuralnych przedstawień była bogata, od postaci mitologicznych aż po władców i słynnych wodzów. Rozpowszechniła się forma pomnika konnego. Po raz pierwszy od czasów antycznych pojawił się typ ulicy ujętej jednolicie, jako kompozycyjna całość (il. 10). Rzeczą nową, eksponowaną w krajobrazie, były miejskie i wiejskie rezydencje – pałace cechujące się monumentalnością i spokojną elegancją wspaniałych brył. Zarówno one jak i otaczające je ogrody były wyrazem stylu życia, nastawionego na korzystanie z dóbr doczesnych, wygodę, możliwość kontemplacji piękna. Fascynacja antyczną sielanką opartą m. in. na micie arkadyjskim w połączeniu z wiejskim stylem życia dała ideał sielskości jako cel, do którego winna dążyć kompozycja ogrodo-

<sup>11</sup> J. Bocheński, Zarys historii filozofii, op. cit., s. 105

<sup>12</sup> G. Ciołek, Ogrody polskie, Arkady, Warszawa 1978, s. 18–25

<sup>13</sup> L. Majdecki, Historia ogrodów, PWN, Warszawa 1978, s. 62–65

wa<sup>14</sup>. Kompozycja owa sprowadzała się najczęściej do układu kwater obrzeżonych ciętymi szpalerami lub drzewami, mieszczących grzędy kwiatów i ziół o różnorodnych, nieraz ornamentalnych układach. Ogród pełen był, nawiązujących do mitologii rzeźb. Wyobraźnię pobudzały także uroczyska altany, tajemnicze groty, sadzawki, fontanny i strumienie z mostkami.

Pełne harmonii i spokoju Quattrocento przeszło w wiek wątpliwości, sprzeczności i poszukiwań zwany manieryzmem. Wraz z rozpadem porządku świata przekształceniu uległ stosunek do przestrzeni. W miejsce zdominowanego geometrią i doskonałością proporcji statycznego podejścia, pojawiło się dążenie do dynamicznych, pełnych kontrastów związków pomiędzy elementami tej przestrzeni oraz do integracji krajobrazu tworzonego przez człowieka z krajobrazem naturalnym. Odrodzenie greckiego stosunku do rzeczywistości, wzbogacone doświadczeniami średniowiecza i renesansu sprawiło, że symboliczna przestrzeń traktowana była jako zbiór indywidualnych miejsc, budzących silne emocjonalne odczucia, często powiązanych wzajemnie widokowymi osiami<sup>15</sup>. Najbardziej wyrazistym przejawem takiej postawy jest regulacja Rzymu przeprowadzona na zlecenie papieża Sykstusa V przez Domenico Fontanę w latach 1585-1590 (il. 11). To niewątpliwie symboliczne przedsięwzięcie miało m. in. na celu uświadomienie potęgi wiary, wyrażającej się w mnogości boskich przybytków, tworzących łatwą do ogarnięcia, dzięki czytelnym osiom widokowym i ujednoczonym akcentom, pełną treści całość.



Il. 9. Palma Nuova (Palmanova), V. Scamozzi, B. Longhena, miasto idealne, twierdza wzniesiona przez Wenecjan przeciw Austrii. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic.9. Palma Nuova (Palmanova), V. Scamozzi, B. Longhena, ideal city, fortress raised by Venetians against Austria. Source: photo by author



Il. 10. Ulica Uffizi, Florencja. Wpływ humanizmu odrodzenia na charakter budowli oraz powstawanie reprezentacyjnych ulic i placów. Źródło: fot. archiwum autorki

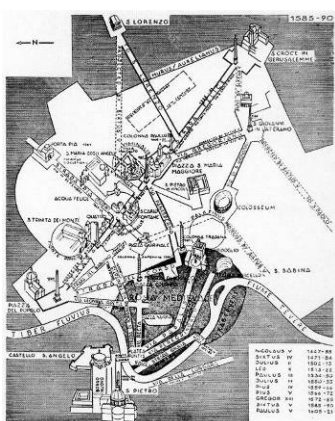
Pic. 10. Ulica Uffizi, Florence. Influence of humanism on character of building and creation of representative squares and streets. Source: photo by author

Prądy filozoficzne oraz literackie baroku były skierowane przeciw postawom ideowym i estetycznym renesansu z jego dążeniem do klasycznej doskonałości i harmonijności form. Literatura tego okresu wywierała duży wpływ na styl życia, w którym liczyły się efek-

<sup>14</sup> G. Ciołek, *Ogrody polskie*, op. cit., s. 30

<sup>15</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, op. cit., s. 130-132

towność i bogactwo, powodowała także rozbudowę ceremoniału dworskiego. Architektura baroku stanowiła odbicie zarówno wielkich systemów politycznych i społecznych – Kościoła katolickiego i monarchii absolutnej, jak i prądów filozoficznych i literackich. Wszystkie te siły, oddziałujące na siebie nawzajem spowodowały pojawienie się budowli lub całych założeń nasycających krajobraz nowymi znaczeniami. Charakterystyczną cechą barokowej przestrzeni była obecność centrum. W skali krajobrazowej przybierało ono postać zbiegających się dróg. Drugą właściwością było stosowania formy otwartej, rozszerzającej się niemal w nieskończoność<sup>16</sup>. Cecha ta przyczyniła się do przekształcenia krajobrazu naturalnego i wciągnięcia go w całość kompozycji w stopniu dotąd niespotykanym. Jedną z form tego typu działania było odśrodkowe prowadzenie alei dających wgląd z założenia na otoczenie. Trzecią właściwością barokowej przestrzeni była olbrzymia plastyczna siła wymowy, zawierająca w sobie dar przekonywania. Świat baroku był swego rodzaju teatrem wciągającym do wzięcia udziału w spektaklu (il. 12). Cechy baroku – jego rozmach, iluzja, dynamika sprawiły, że stał się on idealnym prądem estetyczno-filozoficznym dla tworzenia imponujących w skali i charakterze krajobrazowych założeń. Owe wspaniałe place z rozchodzącymi się promieniście ulicami, królewskie czy magnackie rezydencje wśród ogrodów i komponowanego krajobrazu, parki, aleje – wszystko to było z jednej strony możliwe do wykonania z uwagi na koncentrację władzy, intelektu i pieniędzy, z drugiej zaś zrealizowane świadczyło o splendorze i potędze fundatorów. Barok był ponadto, z uwagi na swe cechy, wykorzystywany przez kościół katolicki dla podniesienia jego splendoru w okresie kontreformacji.



Il. 11. Idea traktowania przestrzeni jako zbioru symbolicznych miejsc. Plan Rzymu, Domenico Fontana, Sykstus V (1585-1590). Rekonstrukcja – S. Giedion Źródło: S. Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji*, PWN, Warszawa 1968

Pic. 11. Idea of treating space as set of symbolic places. Plan of Rome, Domenico Fontana, Sixtus V (1585-1590). Reconstruction – S. Giedion Source: S. Giedion *Space, time, architecture. Birth of new tradition*, Warsaw 1968



Il. 12. Wpływ idei baroku na tworzenie wielkich „teatrów krajobrazowych”. Piazza di Spagna, Rzym, Giovanni Battista – sztych, Piranesi. Źródło: M. Webb, *The City Square*, Thames and Hudson, London 1990

Pic. 12. Influence of Baroque idea on creation of great landscape areas. Piazza di Spagna, Rome, Giovanni Battista – engraving, Piranesi. Source: M. Webb, *The City Square*, Thames and Hudson, London 1990

Pałacowo-ogrodowe założenia wyrażały ówczesny styl życia (il. 13). Charakter ogrodu był podyktowany etykietą i rozbudowanym ceremoniałem dworskim traktującym tę prze-

<sup>16</sup> Ibidem, s. 165-166



strzeń, jako poszerzenie partii pałacu służących do pewnych uroczystości<sup>17</sup>. Barokowy ogród francuski cechowało pokrewieństwo w strukturze elementów krajobrazu – tworzywa roślinnego, wody i bryły architektonicznej, znamionujące prawa wszechświata. Ogrodowe wnętrza formowane na zarysach figur geometrycznych, mieściły wodne baseny, altany świątynie, pustelnie. Eksponowane na cokółkach pojedynczo lub w grupach rzeźby cechowała tematyka alegoryczna.



Il.13. Oddziaływanie literacko-artystycznych prądów baroku, gloryfikujących efektywność i bogactwo, na charakter pałacowo-ogrodowych założeń. Het Loo, Apeldoorn, Niderlandy. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic.13. Influence of literature and artistic trends of Baroque, gloryfikujących efektywność i bogactwo, na charakter pałacowo-ogrodowych założeń. Het Loo, Apeldoorn, Niderlandy. Source: fot. archiwum autorki



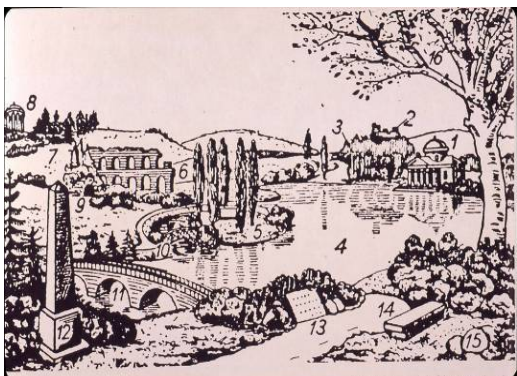
Il. 14. A. Gaudí, Casa Batlló, Barcelona, przykład obiektu secesyjnego przesadzającego o wyjątkowym nastroju ulicy miejskiej. Źródło: fot. archiwum J. P. Wzorka

Pic. 14. A. Gaudí, Casa Batlló, Barcelona, example of building from Art Nouveau creating unique mood of the street. Source: photo by J. P. Wzork

Filozofia oświecenia określająca „porządek natury”, obejmowała także człowieka i jego życie społeczne. Zrodzony w ramach oświecenia klasycyzm, oparty na antycznych i renesansowych wzorcach, wysuwający na pierwszy plan harmonię i intelektualny ład, nadał dostojny charakter nowym przestrzeniom publicznym – placom i skwerom otoczonym długimi ciągami monumentalnych gmachów. Filozofia ta przyczyniła się do powstania nowych typów budowli publicznych. Były to teatry, opery, muzea, biblioteki, szkoły, banki, sady. Stały się one kompozycyjnymi i treściowymi dominantami miast, nie mniej ważnymi, niż kościoły i pałace. Kult przyrody wywołał chęć naśladowania jej naturalnej postaci. Był on wzbogacony o symbolikę wywodzącą się z idei filozoficznych i treści literackich. Duży wpływ na ukształtowanie nowej formy ogrodu mieli również siedemnastowieczni malarze. W projektowanych ogrodach starano się oddać atmosferę związaną z opisywanymi zdarzeniami i uczuciami poprzez odpowiednio dobrany kształt wnętrza, barwę drzew i krzewów a także obecność pewnego zbioru elementów oddziałujących żywo na wyobraźnię, stwarzających wrażenie tajemniczości, budzących uczucia zadumy, zespolenia z przyrodą, smutku wynikłego z oglądania rzeczy pięknych, lecz przemijających<sup>18</sup> (il. 15).

<sup>17</sup> L. Majdecki, Historia ogrodów, op. cit., s. 189–190

<sup>18</sup> Ibidem, s.473-474, 519-536



Il. 15. „Mit arkadyjski” i hasła powrotu do natury jako punkt wyjścia dla nowego typu kompozycji ogrodowej. Elementy ogrodu krajobrazowego wg G. Ciołka. Źródło: G. Ciołek, *Ogrody polskie, Arkady*, Warszawa 1978

Pic. 15. „Arcadian myth” and slogans of return to the nature as a starting point for new type of garden composition. Elements of landscape garden. wg G. Ciołka. Source: G. Ciołek, *Ogrody polskie, Arkady*, Warsaw 1978



Il. 16. Kościół Grundtvig, Kopenhaga, J. Klint. Przykład ekspresjonizmu nawiązującego do motywów historycznych, przy ich uproszczeniu i swobodnej interpretacji. Źródło: fot. archiwum J. Bogdanowskiego

Pic. 16. Church Grundtvig, Kopenhaga, J. Klint. Example of expressionism relating to historical motives by its simplifying and free interpretation. Source: photo by J. Bogdanowski



Il. 17. Piazza d'Italia w Nowym Orleanie, Ch. Moor, A. Eskew, M. Heard. Założenie postmodernistyczne - powrót do historycznych treści i ich interpretacja, nacechowana dyskretną ironią. Źródło: M. Webb, *The City Square*, Thames and Hudson, London 1990

Pic. 17. Piazza d'Italia in New Orleans, Ch. Moor, A. Eskew, M. Heard. Post-modernistic project – return to historical content and its interpretation, with subtle irony. Source: M. Webb, *The City Square*, Thames and Hudson, London 1990



Il. 18. Elbląg, przykład kontynuacji połączonej z interpretacją istniejących niegdyś form. Źródło: fot. archiwum A. Böhma

Pic. 18. Elbląg, example of continuation connected with interpretation of non-existing forms. Source: photo by A. Böhm

Przepojony bogatymi treściami był także prąd ideowy, literacki i artystyczny zwany romantyzmem, rozwijający się z największą siłą w pierwszej połowie XIX wieku. Przejawił się on w architekturze nie tylko w powrocie do stylów historycznych, ale także w dynamice i swobodzie architektonicznych kompozycji, w skrajnym indywidualizmie, w niezwykle tajemniczym nastroju. Zaiśniał on w krajobrazie poprzez budowle i założenia, nasycając go często treściami patriotycznymi, odnoszącymi się do odrodzenia świadomości narodowej lub wyzwolenia narodu, a na pewno wyrażania narodowej dumy. Epoce romantyzmu towarzyszyła idea parku angielskiego, powstałego w wieku osiemnastym. Jeden z jej przejawów nosił nazwę stylu „obrazowego” – historyzującego, związanego z narodowymi tradycjami.

Secesja wprowadziła do krajobrazu miasta potężny ładunek treściowy. Stosowana przez nią symbolika oparta była na gloryfikacji życia i miała swe podłoże w biologicznych i witalistycznych koncepcjach występujących w humanistyce i filozofii 2. poł. XIX i początku XX w<sup>19</sup>. Niezależnie od symboliki istotną rzeczą w secesji było stworzenie wyjątkowego nastroju, ekspresji, wprowadzenie widza w świat pełnych wdzięku, zaczerpniętych najczęściej z natury form (il. 14). Obiekty secesyjne wpisując się w krajobraz miasta, nie tylko przydawały mu uroku, lecz także w dużym stopniu wzbogacały jego warstwę treściową. Gdy formę secesyjną przybierały gmachy publiczne, dominacja wiążących się z secesją treści była tym większa. Zgodnie z ideą secesji sztuka obejmowała nie tylko otaczające człowieka przedmioty, budowle, ale także przestrzenie miejskie – place, ulice, nadrzeczne bulwary.

Obecny w europejskiej architekturze dwudziestego stulecia (1910–1925) kierunek zwany ekspresjonizmem, mający wyraźny ładunek treściowy, również odcisnął swe piętno na krajobrazie miast. Styl ów miał wiele postaci; cechowało go zaskakujące połączenie nowoczesności i form historycznych (il. 16), zamiłowanie do form organicznych i kult techniki.

Do kierunków koncentrujących się na warstwie znaczeniowej należy zaliczyć postmodernizm, stanowiący powrót do treści historycznych, połączony niejednokrotnie z ich nieco ironiczną interpretacją (il. 17). Postmodernizm, utożsamiany najczęściej z eklektyzmem bazował na istnieniu czegoś w rodzaju „banku obrazów” gromadzonych w świadomości ludzkiej, pozwalających na łatwe odczytywanie związanych z nimi znaczeń<sup>20</sup>.

Godne zauważenia są też kierunki: wernakularyzm i regionalizm, pokrewne pewnym trendom występującym w ramach postmodernizmu (mowa tu o kierunku rodzimym i kontekstualizmie). Wernakularyzm ma głęboką podbudowę filozoficzną, z której wynika pogląd o potrzebie kontynuacji wartości kulturowych, utrzymania więzi z minionymi pokoleniami. Jest także bezpośrednią konsekwencją patriotyzmu (il. 18, 20). Realizacja zasad wernakularyzmu, stanowi zatem przykład intencjonalnego zapisu treści w kompozycjach krajobrazowych. Punktem wyjścia dla tego kierunku jest (jak wspomniano), szczególnie mocne przywiązanie do form rodzimych połączone z ich pełną ochroną (il. 19)



Il. 19. Deidesheim, Palatynat Reński. Wyraz dbałości o zachowanie rodzimych cech krajobrazu. Źródło: fot. archiwum autorki  
Pic. 19. Deidesheim, Palatinate of Rhein. Expression of care about remaining home landscape features. Photo by author

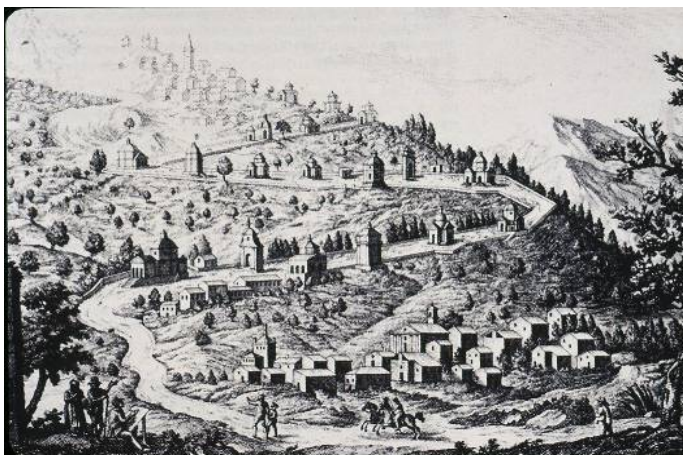


Il. 20. Czerwonny Krzyż, stajnia koni wyścigowych. Przykład kontynuacji i twórczej interpretacji tradycyjnych form. Źródło: fot. archiwum autorki  
Pic. 20. Czerwonny Krzyż, stable of racehorses. Example of continuation and artistic interpretation of traditional forms. Source: photo by author

<sup>19</sup> M. Wallis, *Secesja, Arkady, Warszawa 1974*, s. 190

<sup>20</sup> Ch. Jenks, *Architektura postmodernistyczna, Arkady, Warszawa 1987*, s. 130-146

Gdy mowa u treściach leżących u podstaw ludzkich poczynañ i ujawniających się w kompozycji krajobrazu, na pierwszy bodaj plan wysuwa się religia. Treść zawarta jest w fakcie istnienia różnego typu miejsc i budowli kultowych, w ich formie, w wyraźnym wyeksponowaniu w krajobrazie, w orientacji względem stron świata lub budowli kultowej głównej, we wzajemnej relacji ich poszczególnych części, tematyce rzeźbiarskich i malarskich przedstawień. Miejsca kultowe stanowiły zawsze rodzaj znaku-symbolu, który mógł być łatwo odczytany w krajobrazie. Średniowieczne kościoły stanowiły pełne treści dominanty zarówno wtedy, gdy wyrastając wewnątrz miast i wsi, wzbogacały ich sylwety, jak i wówczas, gdy wchodząc w skład stojących na wolnej przestrzeni zabudowań klasztornych akcentowały je, będąc z daleka widocznym znakiem. Obowiązywała ścisła hierarchia odnosząca się do wysokości a także liczby wież<sup>21</sup>. Przełom XV i XVI w. przyniósł formę założenia sakralnego o rozległej krajobrazowej skali, zwanego kalwarią (il. 21) Niejednokrotnie miejsca związane z kultem przybierały postać celowo ukształtowanych symbolicznych wnętrz krajobrazowych (il. 22). Związany z religią kult zmarłych również zaznaczał się w krajobrazie. Cmentarze sytuowane początkowo przy kościołach, zaczęły z czasem tworzyć odrębne kompozycje. Otoczone murem, wyposażone w piękne bramy i kaplice, stały się malowniczymi założeniami krajobrazowymi, ukazującymi się z dalszego dystansu w postaci kępy wysokich drzew. Jako odrębny ich typ można wyróżnić w naszym stuleciu, mające szczególną wymowę, cmentarze wojenne (il. 23)



Il.21. Kaplice Sacro Monte, Orta. Krajobrazowa kompozycja symboliczna związana z kultem. Źródło: A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England 1982

Pic.21. Chapel Sacro Monte, Orta. Landscape symbolic composition related to cult. Source: A. Rossi, *The Architecture of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England 1982



Il. 22. Widok na Ostrą Bramę i Kaplicę Matki Bożej w Wilnie. Wnętrze uliczne stanowiące rodzaj kościoła pod gołym niebem. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 22. View to Ostra Brama and Chapel of the Blessed Virgin in Vilna. Street interior functioning as open air church. Source: photo by author

Innym źródłem treści była władza. Zaznaczała się ona w różny sposób, przede wszystkim poprzez eksponowanie swej siedziby. Stanowiący formę władzy ustrój polityczny, mógł ponadto decydować o kształcie miasta, jego rozplanowaniu, o charakterze całych urbanistycznych i architektonicznych założeń, o obecności w krajobrazie określonych typów budowli symbolicznych. Wyrażała się także poprzez stosowanie pewnych zabiegów kompozycyjnych i dobór środków stylistycznych zapewniających sterowanie odczuciami odbiorców. Miało to miejsce szczególnie w przypadku władzy silnej, takiej jak monarchia

<sup>21</sup> J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków, 1972, s.22

absolutna, czy rządy totalitarne (il. 24). Inaczej rzecz się miała z siedzibą władzy, która pozostała mocna i okazała także i w czasach jej demokratyzacji. Monumentalne siedziby parlamentów wyrażały niejednokrotnie treści dodatkowe, stając się symbolami wolności i narodowej dumy (il. 25).

Wśród wielu treści wyciskających swe piętno w krajobrazie, nie można pominąć, odnoszącego się do sfery emocjonalnej, pojęcia patriotyzmu, postawy opartej na przywiązaniu do ojczyzny jako miejsca łączącego się z przeszłością danego narodu, jego dorobkiem kulturowym, materialnym i duchowym, obyczajami, tradycją. Może się on zapisywać w krajobrazowych kompozycjach na wiele sposobów. Prócz wspomnianego, polegającego na szacunku do narodowego dziedzictwa, istotnym środkiem jest także wznoszenie pomników o różnym charakterze, wyrażających nadzieję na odzyskanie niepodległości czy autonomii (il. 26), przypominających istotne wydarzenia w dziejach narodu, kojarzone z heroizmem lub chwałą (il. 27).

Il. 23. Cmentarz wojenny w Beskidzie Małym. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 23. Military cemetery in Beskid Mały. Source: photo by author

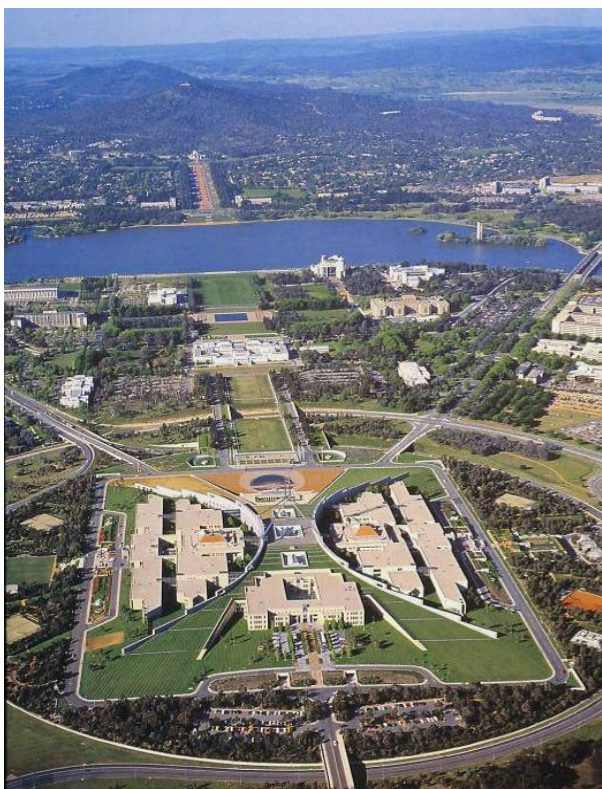


Il. 24. Rosja Sowiecka i jej budowle-znaki: Schemat rozmieszczenia wysokich gmachów w Moskwie w latach czterdziestych (u dołu); Państwowy Uniwersytet im. Łomonosowa (u góry po pr.); Wieża Admiralicji w Sankt Petersburgu jako wzór dla monumentalnych gmachów (u góry po l.). Źródło: N. Baranow i in. Osnovy sowietskogo gradostroitelstwa, Moskwa 1969

Pic. 24. Soviet Russia and its buildings-signs: Scheme of buildings in Moscow in 40's (below); Państwowy Uniwersytet im. Łomonosowa (upper right corner); Admiralty Tower in Sankt Petersburg monumental buildings (upper left corner.). Source: N. Baranow i in. Osnovy sowietskogo gradostroitelstwa, Moskwa 1969

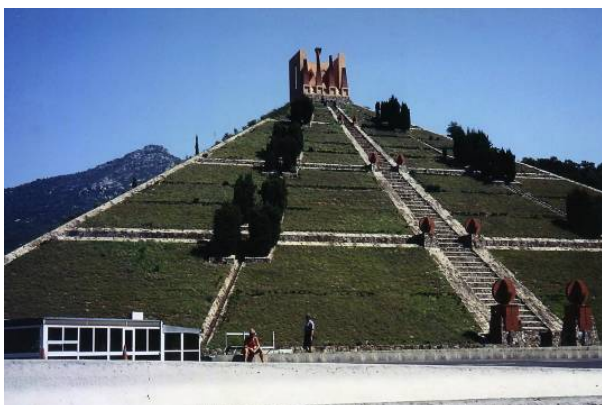


Różnorodne rodzaje treści zawarte w krajobrazowych kompozycjach, były możliwe do odczytania dzięki całej serii zabiegów. Jednym z nich było stosowanie form archetypowych budzących określone skojarzenia, innym hierarchizacja przestrzeni i budowli, innym wreszcie stosowanie określonego kształtu. Przejawiało się to zarówno w monumentalizacji formy, jak w obecności wspomnianych figur magicznych wyrażających m. in. doskonałość, jak i w doborze form stylistycznych, wywołujących zamierzone wrażenia (il. 28), czy wreszcie w stosowaniu całej gamy obiektów symbolicznych, przekazujących treści symboliczne na mocy konwencji. Wśród wielu rodzajów tych obiektów, szczególne miejsce należy się pomnikowi, najczęściej wolno stojącemu, eksponowanemu w krajobrazie, przybierającemu najrozmaitsze postacie w zależności nie tylko od wyrażanej treści, ale również kręgu kulturowego czy okresu historycznego. Mówienie o pomniku nie wydaje się możliwe bez sięgnięcia do form bodaj czy nie wcześniejszych, a na pewno równie jak on dawnych, które same mając symboliczną wymowę spełniały często rolę pomników lub stanowiły ich znaczący element. Mowa tu o obelisku, kolumnie i piramidzie.



I.25. Parlament australijski, Capital Hill, Canberra – założenie symboliczne, zwane „australijską mandalą”, wyrażające potęgę młodego państwa i jego związek z naturą. Widok całości założenia powiązanego osią kompozycyjną z War Memorial. Źródło: fot. archiwum A. Zachariasz

Pic.25. Australian Parliament, Capital Hill, Canberra – symbolic project called „Australian mandala”, expressing power of young country and its relationship with nature. View on entire project with composition axis and War Memorial. Source: photo by A. Zachariasz



II. 26. Piramida Katalońska – pomnik katalońskiej autonomii, symbol kontynuacji separatystycznych nadziei, zbudowany na granicy francusko-hiszpańskiej. Piramidę wieńczy budowla, w której formy archetypowe zostały zestawione w sposób surrealistyczny. Źródło: fot. archiwum J.P. Wzork

Pic. 26. Catalan Pyramid – monument of catalan autonomy, symbol of continuation of separatism hopes, constructed on French – Spanish border. Pyramid is crowned by building of archetype forms composed in surreal way. Source: photo by J.P. Wzork

Obelisk przejęty z kultury egipskiej był często stosowany w Cesarstwie Rzymskim, wchłonięty później przez chrześcijaństwo, stawiany przed świątyniami, wzmacniał ich symbolikę, akcentując wzniosłość i dążenie do Boga. Jako forma symboliczna dotrwał obelisk do czasów współczesnych i choć treść jaką z sobą niesie jest inna, nadal służy on do zaznaczania ważności miejsca lub wiążącej się z nim sprawy (il. 30).

Podobną jak obelisk, choć bogatszą wymowę miała kolumna. Nie tylko bowiem uosabiała powiązanie nieba z ziemią, ale była ponadto symbolem stałości i oparcia, „drzewem życia”<sup>22</sup>. W świecie starożytnym kolumny występowały w całych zbiorach. Podpierały dachy wspaniałych budowli, biegły również długimi rzędami wzdłuż ścian dziedzińców, placów, ulic. W dobie renesansu, baroku i klasycyzmu, kolumnady i arkadowe portyki zaczęły zdobić chrześcijańskie kościoły, pałace i przestrzenie miejskie. Najistotniejszą rolę, z krajobrazowego punktu widzenia pełniła jednak kolumna pojedyncza stanowiąca często dominantę placu. Była ona rodzajem pomnika, nieraz zwieńczona postacią tryumfatora. Kolumna nie straciła znaczenia w czasach chrześcijańskich; jej głowice wieńczył krzyż, figura świętego lub jego atrybut. To zespolenie dwóch rodzajów symboli miało szczególnie mocną wymowę. Mogło łączyć się z zaznaczeniem miejsca kultowego, stanowić dowód wiary lub wyraz oddania się pod opiekę patrona (il. 29).

Il. 27. Pomnik powstania warszawskiego.  
Źródło: fot. archiwum A. Górskiej  
Pic. 27. Monument of Warsaw Insurrection. Source: photo by A. Górsk



Il. 28. War Memorial, Canberra, założenie symboliczne na planie krzyża, wzniesione ku czci żołnierzy australijskich, poległych w I wojnie światowej (motywy nawiązujące do pylonów i drogi procesyjnej świątyni egipskiej). Źródło: fot. archiwum A. Zachariasz

Pic. 28. War Memorial, Canberra, symbolic project on the plane of cross, constructed in honour of Australian soldiers, died during I World War (motives referring to pylons and Egyptian processional way. Source: photo by A. Zachariasz



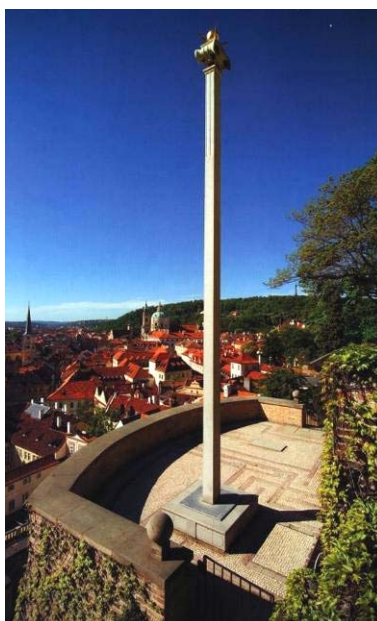
<sup>22</sup> Leksykon symboli, HERDER oprac. M. Oesterreicher-Mollwo, przekład J. Prokopiuk, Wydawnictwo ROK Corporation SA, Warszawa 1992, s. 65-66

Symboliczną formą była i jest piramida. Wywodząca się z cywilizacji egipskiej, związana z kultem słońca, była obecna w różnych czasach i kulturach, wyrażając bogatą gamę treści. Jako grobowiec lub jego element występowała w czasach antycznych. Jej kształt stanowił inspirację dla wielu budowli grobowych także i w czasach nowożytnych. Jako pomnik stała się ulubionym motywem ogrodów krajobrazowych, wyrażając doskonałość, wieczne trwanie, ponadczasową wartość myśli ludzkiej. Niejednokrotnie zdobiła dziedzińce pałacowych założeń.



Il. 29. Kolumny granitowe, z lwem św. Marka i postacią św. Teodora przy Piazza San Marco w Wenecji, pełniące rolę strażników strzegących miasta od strony morza. Źródło: fot. archiwum J. Konopackiego

Pic. 29. Granite columns with lion of St. Marco and figure of St. Theodor at Piazza San Marco in Venice, guards of the city from the side of sea. Source: photo by J. Konopacki



Il. 30. Obelisk na Bastionie Morawskim, Ogród na Wałach, Praga. Źródło: Ł. Galusek, M. Rydiger, *Jože Plečnik, architekt i wizjoner*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2006

Pic. 30. Obelisk on Bastion Morawski, Garden on Walls, Prague. Source: Ł. Galusek, M. Rydiger, *Jože Plečnik, architect and visionary*, International Cultural Center, Cracow 2006

Pomnik figuralny stanowi równie dawną formę symboliczną, jak obelisk i kolumna. Jego zasadniczą częścią była, ustawiona zwykle na cokole, rzeźba stanowiąca wyobrażenie człowieka lub zwierzęcia, względnie postać mityczną, udziwnioną, symbolizującą np. któreś z bóstw. Starożytni czcili pomnikami swoich bogów, kapłanów, władców, mędrców, filozofów, poetów wodzów, aktorów a nawet zwierzęta – ulubione lub stanowiące uosobienie cnót. Świat nowożytny przejął pojemność treściową pomników nieco ją modyfikując i rozszerzając. W dobie renesansu, baroku i oświecenia, reprezentacyjne place i ogrody przyozdabiano w pomniki o tematyce mitologicznej względnie przedstawiające władców lub wodzów. Z czasem krąg postaci godnych upamiętnienia powiększył się o artystów, pisarzy, polityków, ludzi w różny sposób zasłużonych (il. 31). Zmianie uległa również forma pomnika, przeradzającego się nieraz w całe architektoniczne założenie, czy przybierającego formę fantomu budowli (il. 32–34). W wieku XIX i XX godne upamiętnienia stały się wszelkie znamienne wydarzenia, nie tylko związane z chwałą wojenną, także abstrakcyjne pojęcia, rzeczy wielkie, takie jak wiara, wolność czy zjednoczenie narodu. Pomniki mogły wyrażać nie tylko treści podniosłe, ale i znaczenia inne, istotne dla danej społeczności – budzące emocje, bo określające jej specyfikę, lub po prostu bliskie. Tak



powstawały pozbawione patosu: "pomnik zwyczajnego człowieka" w Appeldorn, rozpućzone konie w Dallas zdobiące plac przed ratuszem (il. 35), czy pomnik „człowiek i owca” w Nottinghamshire (il. 36).

Rozważania na temat obecności treści w krajobrazowej kompozycji w różnych epokach historycznych uświadamiają, jak się wydaje, zarówno rozmiar jak i wagę zjawiska, które nie straciło aktualności również w czasach dzisiejszych. Określenie źródeł i rodzajów znaczeń, jakie bywały w krajobrazie zapisywane oraz środków, jakimi ów zapis się posługiwał sprawia, że myślenie o tym skomplikowanym przedmiocie staje się bardziej uporządkowane. Nośniki treści odnoszą się do różnych skal krajobrazu i mają rozmaity rozmiar; treść może być zawarta w konstrukcji miasta, w formie fortyfikacji, w komponowanych założeniach krajobrazowych, ale i w charakterze pojedynczych budowli, ich zewnętrznym kształcie, relacji w stosunku do obiektów otaczających. Przytoczone przykłady ukazują, do jakiego stopnia treść jako taka, oddziałuje na formę założeń i obiektów, składających się w sumie na kształt krajobrazu; w wielu przypadkach leży ona u podstaw formy, jest dla niej punktem wyjścia, wyznacza ją. Zapis różnorodnych treści w krajobrazie sprawia, że staje się on czytelny, łatwy do ogarnięcia, budzący skojarzenia, wywołujący emocje. Spojrzenie retrospektywne i obserwacja czasów współczesnych skłaniają do stwierdzenia, że zapisu znaczeń nie należy zaniechać, jeśli nie chcemy żyć w przestrzeni nijakiej, nie oddziałującej na nasz intelekt i uczucia.

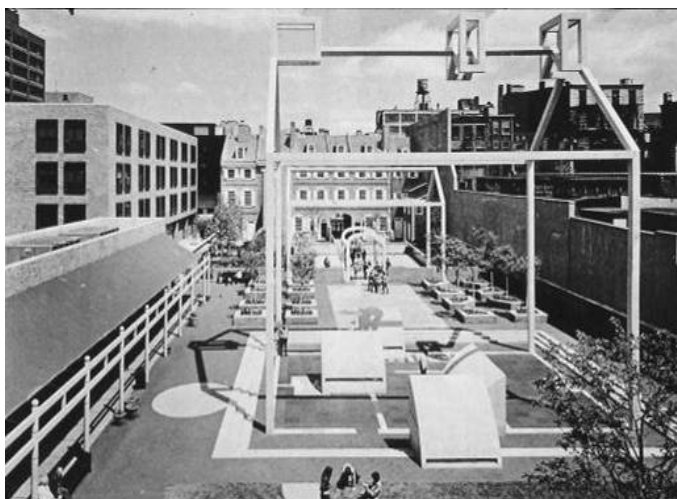
Il.31. Pomnik Imré Nagya w Budapeszcie, upamiętniający powstanie węgierskie w 1956 r. Źródło: „Renowacje i zabytki” No 4 (12) 2004

Pic. 31. Monument of Imré Nagy in Budapest, commemorating Hungarian insurrection in 1956. Source: „Renowacje i zabytki” No. 4 (12) 2004



Il. 32. „Nowa archeologia” czyli symboliczne wyobrażenia budowli nieistniejących. Dom Beniamina Franklina w Filadelfii. Źródło: Ch. Jencks, W. Chaitkin, Current Architecture, Academy Editions, London 1982

Pic. 32. „New archeology” - symbolic imagination of non-existing buildings. House of Benjamin Franklin in Philadelphia. Source: Ch. Jencks, W. Chaitkin, Current Architecture, Academy Editions, London 1982





Il.33. Fantom kościoła wzniesiony z pędów winnej latorośli, Kaiserslautern. Źródło: fot. archiwum autorki

Pic. 33. Phantom of church constructed of vine sprout, Kaiserslautern. Source: photo by author



Il. 34. „Zielona katedra”, krajobrazowa kompozycja symboliczna, na nowo osuszonych terenach prowincji Ost-Flevoland, M. Boezem. Źródło: „Krajobrazy dziedzictwa narodowego” 4/2000

Pic. 34. „Green cathedral”, landscape composition on recently dried area, Province Ost-Flevoland, M. Boezem. Source: „Krajobrazy dziedzictwa narodowego” 4/2000



Il.35. Konie w Dallas na placu przed ratuszem. Źródło: fot. archiwum A. Böhma

Pic. 35. Horses in Dallas on the square in front of city hall. Source: photo by A. Böhm



Il. 36. Rzeźba „Człowiek i owca” w Rutford County Park w Nottinghamshire. Źródło: fot. archiwum A. Böhma

Pic. 36. Sculpture „Man and sheep” in Rutford County Park in Nottinghamshire. Source: photo by A. Böhma

## THE CONTENT OF LANDSCAPE COMPOSITION – ITS SEMANTIC LAYER

Every composition regardless of its type, can be considered in respect of form and content – supplementary and opposing meanings. The content if ambiguous meaning, but in the following considerations it is going to be understood as a sense, meaning, essence

and also the supposed, experienced, associated through observation<sup>23</sup> (therefore sensually available) but also what is purposeful and what comes from the world of ideas<sup>24</sup>. In reference to architecture, the content stands for meaning and expression.

Relations between form and content can be different. One of them is so, that the author setting as objective the expression of specific content, is selecting an appropriate form. Second case refers to structural dependency. It means, that specific contents can be only transferred by subordinated forms, what links them to codification. The third case is, when the receiver of artwork is decoding the content by observed form, but dependently on formal features, personal approach and knowledge, can put attention for example mainly on the content<sup>25</sup>. Therefore, the content has to be recently extracted and properly understood. Content and form in architecture can not exist separately.

It seems to be correct to consider, that feeling of the meaning is fundamental human need and human being tends to search for the meanings in surrounding space, and also gives it meanings by his own artworks<sup>26</sup>. Therefore, the content often lays at the feet of human behaviors also those, which are related to creation of space in different scales.

However, the content is sometimes directly connected to the form, demands concentration on itself to understand and explore it better. The notion of content is related to notion of immaterial value. It is often identified with symbolism, being its most clear manifestation.

While tracing the history, it is hard to refuse a consideration, that historical architecture, art of constructing towns and fortresses, garden art, brought on purpose introduced content and based on sign in the meaning of symbol (pic. 1). Conscious recording of different meanings in landscape has accompanied human being since the earliest times and referred to all cultures.

The review of different cultures and historical periods from the point of intentional transfer of meanings by any developments and buildings created by human, allows disclosing repeatable types of content.

The content manifests itself in meanings – archetypes related to human nature, common for different cultures and historical periods. These are: the border (pic. 2), place of crossing – the gate (pic. 3–5), the center of separated space (pic. 6), road associated most often to the axis and place. On the basis of these notions, archetypical forms over philosophic systems, religions, cultures and social relations, appeared during ages and refer to different scales of landscape, from the city, through places of cult, residences, to common households. It is similar according to inborn need of organization displayed in organizing hierarchical structure of buildings and space for exposing them on intentionally.

The meanings immanent in space are linked to the “world of ideas” – therefore to philosophical, literature and artistic trends characteristic for particular historical periods or trends. These trends creating ideas defining lifestyles influenced beginning and character of spatial compositions referring to different scales of landscape. They referred sometimes to great developments: cities, palace – garden complexes, abbeys. They determined the shape of single buildings of any type and even small architecture, deciding about atmosphere and content of landscape interiors.

If we go back to the roots of European culture, we should recall stoical concept of system cooperation, assuming common nature of everything existing as a base for complex ap-

<sup>23</sup> W. Tatarkiewicz, *Dzieje szczęści pojęć (sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne)*, PWN Warsaw 1988, pages 257-288

<sup>24</sup> K. Popper, *Nieustanne poszukiwania. Autobiografia intelektualna*, Polish translation A. Chmielewski, Publishing: ZNAK, Cracow 1997 pages 252-260

<sup>25</sup> M. Golaszewska, *Zarys estetyki (problematyka, metody, teorie)* PWN, Warsaw 1984, pages 219-222

<sup>26</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Polish translation B. Badomska, Murator, Warsaw 1999, pages 223-227

proach to space<sup>27</sup>. The Romans used similar model in different landscape scales, from single house and temple, up to cities and extended agricultural areas<sup>28</sup>. The last mentioned were divided into square units of identical size. The order had abstractive, geometrical character, and its most important elements were axis and centre as a junction. This type of imposition of spatial geometrical order was manifesting in landscape as expansion of human possibilities. This complex approach was different from ancient Rome and Greek, who's world appeared as assemblage of unique separated from each other places (pic. 7)<sup>29</sup>. Both, *Castrum Romanum* and cities were constructed on the base of the same specified model including square or rectangular system of two main streets: "cardo" (axis of world, north – south) and "decumanus" (sun course, east – west). Its crossing called *mundus* (world) was the symbolic centre point. Usually in its region common forum was established. The city had to be microcosmos. Urban buildings were carefully considered element of the entire system.

The Middle Ages have born in the circle of Christian culture philosophical system, which shaped human lifestyle and left its stamp on each artworks. The period called "age of faith" was characterized by such strong connection of philosophical thoughts with religion, that it seems impossible to consider them separately. Scholastic philosophy referred to the structure of cosmos testifying the system division<sup>30</sup>. Therefore, not only the church, but also the city or entire landscape was treated as picture of cosmic order. The important role was played by monasteries – isolated by walls sacred areas, oasis of tranquility. Its symbolic richness was marked in landscape by massive solids and entrance towers. The "sacred landscape" consisted of monasteries, churches, villages constructed on the basis of Christian symbolism of the city, was a carrier of spiritual meanings of new type (pic. 8.). The city was considered as organism rich in meanings, recalling thoughts about church. The city walls enclosed spiritual space, safe, representing some order, accenting its "inside" through the city center.<sup>31</sup> It was traced by crossing of two streets, coming from the Antiquity. Such elaborated 4-parts plan (with square outline, rectangular, circular or irregular) represented cosmos, referred also to symbolism of four directions of the world. In the city center, there was situated marketplace and dominant church in the silhouette or the city. There was also city hall standing for symbol of freedom of inhabitants. The city represented, similarly to the church, hierarchical order; it consisted of elements of lower and higher importance, integrated in common organism.

The notion of center, similarly to the concept of road, laid at the basis of sacral buildings. It was understood as abstractive point, where the truth about sense of existence is revealed. The road symbolized time between the beginning and the end of human life, so his meeting with the Almighty. The concept of road gained a spatial form of longitudinal axis of temple. It was also treated as aspiration upwards; vertical axis – axis mundi – had to assure care of the God. The final shape of churches was also influenced by ideas interpreting Christianity. One of them was idea of poverty included in Cistercian Order as ban for construction of towers and half-rounded abses and impermissible solids dominating not to much over the surrounding. The lack of towers and decoration characterized also some mendicant orders, such as Carmelites, Dominican Brothers or Franciscans. It is also difficult to omit so called concept of heavenly harmony, ascribed to the greatest Christian thinker from the turn of 4<sup>th</sup> and 5<sup>th</sup> century, St. Augustine, which has become a starting point for superb Gothic cathedrals, 800 years later. The important role in this concept had the light, due to direct relation with revelation, essence of beauty and truth<sup>32</sup>.

<sup>27</sup> J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, PHILED, Cracow 1993, pages 71–75

<sup>28</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, op. cit. page 55

<sup>29</sup> Ibidem, page 21

<sup>30</sup> J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, op. cit. pages 115-138

<sup>31</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, op. cit. pages 73, 93–96, 111

<sup>32</sup> J. Bocheński, *Zarys historii filozofii*, op. cit., page 105

The medieval garden was also full of mystical meanings; myth of biblical Eden – symbol of comprehensive happiness existing in religion, philosophy and art of the East and later the West, laid at the basis.<sup>33</sup> Longing for the lost Eden, searching for perfection of the God by relation with its creation – nature, caused that characteristic for the Middle Ages garden called patio has appeared. The shape of patio was square as a rule, so it had double symbolic meaning; it paid attention to deriving from Antiquity magical attribute of such geometrical shape and also to four cardinal virtues<sup>34</sup>. The patio divided in quarters, with flowers, exotic bush and several trees, accented in the middle by water intake in form of the well of fountain, also representing (apart from utilitarian) symbolic meaning as a spring of life. Enclosing from all four sides represented openness upward for heaven. The other decorative gardens, full of contents, often including known from Antiquity, nymphaeum – decorative water details, maze and also mound related to ancient tumulus.

The Renaissance fulfilled with humanism, based on fascination of beauty, harmony, ideal proportions, brought concept of spatial uniformity in all scales. Buildings of similar size and proportions were constructed at streets and squares. The common geometrical rule was in force. Space with ideal central form expressed (until discovery of Copernicus) the image of mathematically organized Universe with the Earth in the middle. It was static, precisely calculated, perfect composition. Treaties referred to plans of entire towns and surrounding fortifications. Following the Antiquity it was based on geometrical shapes expressing perfection – circle, square, polygon (pic. 9). The new philosophical trends influenced atmosphere of real city causing, that representative squares related to ancient examples appeared inside. They were often enriched in content by symbolic buildings indeed – columns, obelisks and monuments. The subject matter of figural representations was rich of mythological characters of sovereigns and leaders. The mounted monument has become a common type. For the first time since ancient times, the type of uniform street as composition entirety, has appeared (pic. 10)

The new, exposed in landscape concept was rural and urban residences – monumental palaces of moderate elegance of general structure. The palaces with surrounding gardens were expression of lifestyle, oriented towards taking advantages of temporal goods, comfort, possibility of contemplation the beauty. Fascination of ancient idyll based on Arcadian myth in connection with rural lifestyle gave an idyllic perfection as a purpose to follow in garden compositions<sup>35</sup>. The composition was most often reduced to layout of quarters surrounded by lines of trees, flowers and different herbs. The garden was full of sculptures referring to mythology. Charming gazebos, mysterious caves, ponds, fountains and streams with bridges were stimulating imagination as well.

Full of harmony and tranquility Quattrocento changed over to age of uncertainty, contradiction and searching, called mannerism. The approach to space has changed with the crash of the world's order. Instead of dominated by geometry and perfection of proportions static approach, the aspiration for dynamic, contrasted relations between spatial elements and integration of artificial landscape with the natural landscape. The revival of Greek approach to reality, enriched with experiences from the Middle Ages and Renaissance caused, that symbolic space was treated as set of individual places, arousing strong emotional feelings, often mutually connected by viewing axes<sup>36</sup>. The most expressive manifestation of such approach was regulation of Rome completed on decision of Pope Sixtus V by Domenico Fontana in 1585-1590 (pic. 11). This undoubtedly symbolic enterprise was in purpose of awareness of the power of faith, expressed in numerous divine shrines creating easy to understand, fulfilled with content entirety – thanks to clear viewing axes and uniform accents.

<sup>33</sup> G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warsaw 1978, pages 18-25

<sup>34</sup> L. Majdecki, *Historia ogrodów*, PWN, Warsaw 1978, pages 62-65

<sup>35</sup> G. Ciołek, *Ogrody polskie*, op. cit., page 30

<sup>36</sup> Ch. Norberg-Schulz, *Znaczenie w architekturze Zachodu*, op. cit., page 130-132

Philosophical and literary trends of Baroque were oriented against ideological and aesthetic attitude of Renaissance with its aspiration for classical perfection and harmony of forms. Literature of this period strongly influenced a lifestyle, with important impressiveness and richness, caused also extension of courtlike etiquette. The architecture of Baroque was a reflection of both, great political and social systems – catholic church and absolute monarchy, and philosophical and literary trends as well. All these interacting force caused appearance of buildings or complexes saturating the landscape with new meanings. Characteristic feature of Baroque space was presence of the center. In the scale of landscape it was junction of roads. The second feature was using open form, extending almost infinitely<sup>37</sup>. This feature contributed to transformation of natural landscape and including it in the entire composition in unknown extent so far. One of the forms of such activity was centrifugal tracing of alleys providing view from the site towards the surroundings. The third feature of Baroque space was huge plastic significance bearing the gift of persuasion. The world of Baroque was a kind of theater absorbing to take part in (pic. 12). The features of Baroque – its breadth, illusion, dynamics, caused, that it has become ideal aesthetic and philosophical trend for creation of impressive in scale and character landscape developments. Those magnificent palaces with radiate streets, royal or baronial residences among gardens and composed landscape, parks, alleys – all those were possible on one side to complete due to concentration of authority, intellect and money, and on the other hand it showed splendor and power of the founders. Besides, the Baroque was according to its features used by Catholic church to raise its splendor in the period of counter-reformation.

Such palaces with gardens expressed a lifestyle of those days (pic. 13) Character of the garden was dictated by etiquette and expanded courtlike ceremonial treating this space as extension of palace for different occasions.<sup>38</sup> Baroque French garden was characterized by relationship within the structure of landscape elements – vegetation, water and architecture, distinguishing laws of the Universe. Garden interiors planned on geometrical shapes included water basins, gazebos, temples, hermitages. Sculptures exposed individually on pedestals were allegorical.

Philosophy of the Age of Enlightenment defining the „order of nature”, included also a human being and its social life. The Classicism, born in the Age of Enlightenment, based on models from Antiquity and Renaissance, bringing to the forefront harmony and intellectual order, gave a distinguished character to new public spaces – squares surrounded by longitudinal monumental buildings. This philosophy contributed to construction of new type of public buildings – theatre, opera, museum, library, bank, orchards. Such buildings become composition and semantic dominants of cities, equally important as churches and palaces. Cult of nature caused need of imitation in natural form. It was enriched by symbolism deriving from philosophical ideas and literary contents. Painters from the 17<sup>th</sup> century also influenced the new form or garden. Such atmosphere related to described occasions and feelings was included in project of gardens by properly chosen shape of interiors, colour of trees and bush, and also presence of some set of elements influencing imagination, creating sense of mysteriousness, arousing sense of mediation, fusion with nature, sadness deriving from watching beautiful things, but transitory.<sup>39</sup> (pic. 15).

The conceptual trend in literature and art called Romanticism developed most intensively in the first half of the 19<sup>th</sup> century, was rich of content as well. It appeared in architecture not only as return to historical style, but in dynamics and architectural freedom of composition, in extreme individuality, in unusual mysterious mood. The style was represented in landscape by buildings and developments, saturating with patriotic contents, referring to rebirth of national awareness and liberation, and surely expressing national pride. The period of Romanticism was supported by concept of English park, appeared in the 18<sup>th</sup>

---

<sup>37</sup> Ibidem, page 165-166

<sup>38</sup> L. Majdecki, *Historia ogrodów*, op. cit., pages 189-190

<sup>39</sup> Ibidem, pages 473-474, 519-536

century. One of the manifests of this style was called “picturesque” - historical, related to national tradition.

The Art Nouveau introduced to cityscape huge extent of contents. Symbolism based on glorification of life had its basis in biological and vital concepts from humanism and philosophy of the second half of 19<sup>th</sup> century and the beginning of 20<sup>th</sup> century<sup>40</sup>. Apart from symbolism, the important aspect of secession was creating unique atmosphere, expression, introducing spectator into the world full of charm, deriving from forms of nature (pic. 14). Buildings of the Art Nouveau period enriched its semantic layer and gave some charm as suitable for the cityscape. The public buildings from the period dominated stronger by its bigger content. The idea of secession included not only objects, but also by urban spaces – squares, streets, riverside boulevards.

The style of Expressionism, present in European architecture of the 20<sup>th</sup> century (1910-1925), was strongly influencing the cityscape by its significant extent of content. This style appeared in many aspects, it was characterized by surprising connection of modernity and historical forms (pic. 16) and passion for organic forms and cult of engineering.

The post-modernism was a trend concentrated on semantic layer, returning to historical contents, connected many times to ironic interpretation (pic. 17). Post-modernism, identified with eclecticism was based on the existence of a kind of “bank of images” collected in human consciousness, allowing easy decoding of the related meanings<sup>41</sup>.

Vernacular Style and Regionalism, similar to some post-modernistic trends (mainly intellectualism and indigenous trend) are worth mentioning as well. Vernacular style has very strong philosophical basis resulting in opinion on the necessity of cultural continuity, sustaining historical bonds. It is also a direct consequence of patriotism (pic. 18, 20). Implementation of vernacular rules is an example of intentional record of content in landscape composition. The starting point of this trend is (as mentioned above) particularly strong devotion for indigenous form and its protection (pic. 19).

While mentioning the contents laying at the basis of human behaviours and disclosing in landscape composition, the religion is brought to the forefront. The content is included in the fact of existence of different places and buildings of cult, in their form, in clear exposition in landscape, in orientation against cardinal directions of main building of cult in mutual relation with its particular parts, in theme of sculptural and painting representation. The places of cult were always a kind of sign – symbol, which could be easily identified in landscape. The medieval churches were full of content dominants while raising inside towns and villages, and enriched their silhouettes and also being part of free-standing cloister buildings accenting as visible from a long distance landmark. The hierarchical rule referring to number and height of towers was obligatory<sup>42</sup>. The turn of the 15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> century brought sacral form of extended landscape scale, called calvary (pic. 21) Many times, the places related to cult were in the form of shaped on purpose symbolic landscape interiors (pic. 22). The related to religion, cult of dead has become visible in the landscape as well. Cemeteries situated at first nearby churches, began to be separate compositions. The cemeteries surrounded by wall, equipped with beautiful gates and chapels, became picturesque landscape developments apparent from a distance as a cluster of high trees. The military cemeteries can be specified as a separate type in the last century (pic. 23).

The other source of content was the authority. The authority was visible in different ways, mainly by exposition of their own seat. The actual political system could also decide on general layout of the city and also on the character of urban and architectural projects, as

<sup>40</sup> M. Wallis, *Secesja*, Arkady, Warsaw 1974, page 190

<sup>41</sup> Ch, Jenks, *Architektura postmodernistyczna*, Arkady, Warsaw 1987, pages 130-146

<sup>42</sup> J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków, 1972, s.22

well as on presence of specific types of symbolic buildings in landscape. It was expressed also by using some composition concepts and selection of stylistic elements influencing feelings of receivers. It was particularly in case of strong authority, such as absolute monarchy or totalitarian political system (pic. 24). It was in the other way with the seat of authorities, which was strong even in democratization. Monumental buildings of parliaments often expressed some additional contents, becoming symbols of freedom and national pride (pic. 25).

Among many types of contents influencing the landscape, the notion of patriotism referring to emotional sphere can not be omitted, because of it was attitude based on devotion to homeland as a place related to the past of some nation, its cultural, material, spiritual property, habits and tradition. It can be apparent in landscape compositions in many ways. Despite, mentioned, aspect of national heritage, construction of different character monuments expressing hope for independence or autonomy (pic. 26), reminding important events in history of nation related to heroism and glory (pic. 27), is important as well.

Different types of content included in landscape compositions were possible to decode because of many activities. One of them was using archetypical forms making some associations, the other was hierarchy in space and buildings, finally it was about using specific shape. It was seen in both, monumental forms, in presence of mentioned magical figures expressing perfection, and in selection of stylistic forms as well (pic. 28). It was also about using wide range of symbolic objects transferring symbolical contents by virtue of the convention. Among many types of buildings, a particular significance should be given back to the free-standing monument, exposed in landscape, taking different shapes dependently on included content, cultural circle or historical period. It can be mentioned only in reference to the earliest forms of monuments, such as obelisks, columns and pyramids.

The form of obelisk coming from Egyptian culture was commonly used in the Byzantine Empire, later adopted by Christianity, situated in front of temples, strengthened its symbolism by accenting nobleness and aspiration to reach the God. The obelisk has remained as a symbolic form until present time, and however the content it includes is different, it is still used for distinguishing important places or occasions (pic. 30).

Similar to obelisk, but richer in expression was the column. The notion of column represents not only the relationship between Heaven and Earth, but it was symbol of stability and support by the "tree of life"<sup>43</sup>. In the Antiquity, columns were used in groups. They supported roofs of magnificent buildings, They ran by long rows along walls, courtyards, squares and streets. In the periods of Renaissance, Baroque and Classicism, colonnades and arcades decorated Christian churches, palaces and urban spaces. The most important role of the column, from the landscape point of view, was single dominant of square. It was a kind of monument, sometimes crowned by posture of victor. The column did not lose its meaning in Christian times; it was crowned by the cross, posture of saint person or his attribute. Such connection of two types of symbols had a strong influence. It could be connected to the place of cult and represent a proof of faith or expression of devotion to patron's care (pic. 29).

The pyramid was, and still is symbolical form. The pyramid, deriving from the civilization of Egypt and related cult of the Sun, was present in different periods and cultures, expressing wide range of content. It can be found in Antiquity as a tomb or its part. Its shape was inspiration for many grave buildings also in modern times. It has become a favourite motive of monuments in gardens, expressing perfection, eternity, timeless value of human thoughts. Sometimes pyramids also decorated courtyards of palaces.

---

<sup>43</sup> *Leksykon symboli*, HERDER oprac. M. Oesterreicher-Mollwo, przekład J. Prokopiuk, Wydawnictwo ROK Corporation SA, Warszawa 1992, s. 65-66



The figural monument is equally ancient symbolic form to obelisk and column. Its main part in form of human or animal figure, sometimes mythical character, outlandish, symbolizing some of Gods, was commonly put on the pedestal. The ancients celebrated their Gods, priests, sovereigns, sages, philosophers, poets, actors and even animals – favourite of personifying virtues. The modern world took over this substantial volume, a bit modifying and extending. In the period of Renaissance, Baroque, Age of the Enlightenment, representative squares and gardens were decorated by monuments related to mythology or representing sovereigns or leaders. Further on, the circle of characters worth celebrating was extended to artists, writers, politicians, people deserved somehow (pic. 31). The form of monument has changes as well, sometimes in more complicated architectural compositions or phantoms of buildings (pic. 32–34). In the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century some important notions of military glory, faith, freedom, national unification have become worth commemorating. The monuments could express pompous meanings as well as other, important for particular society. The results are some deprived of pathos: “monument of common man” in Appeldorn, rushing horses in Dallas decorating square in front of city hall (pic. 35), or monument “man and sheep” in Nottinghamshire (pic. 36).

Considerations about the presence of content in landscape composition in different periods realize both, size and importance of the phenomena, which is still actual in present times. Definition of sources and kinds of meanings recorded in landscape, and ways it was recorded, causes that thinking of such complicated subject is more and more organized. Carriers of the contents refer to different scales of landscape and have different size; the content can be included in construction of the city, in form of fortification, in landscape projects, but also in character of individual buildings with their general shape, relation to surrounding buildings. Mentioned examples show extent of influence on form of objects consisting of the shape of landscape; in many cases it lays at the basis of form, it is a starting point, traces it. The record of different contents in landscape causes, that it becomes legible and easy to understand, arousing associations, bringing out emotions. Retrospective look and observation of modern times incline to opinion, that the record of meanings should not be denied if we do not want to live in featureless space, indifferent for our intellect and emotions.

## BIBLIOGRAFIA

- [1] Bocheński J. *Zarys historii filozofii*, PHILED, Kraków 1993.
- [2] Bogdanowski J. *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Wydawn. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1972.
- [3] Ciołek G. *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978.
- [4] Croce B. *Zarys estetyki*, PWN, Warszawa 1961.
- [5] M. Eliade, *Traktat o historii Religii*, OPUS, Łódź 1993.
- [6] *Leksykon symboli*, HERDER, oprac. M. Oesterreicher-Mollvo, tłum. J. Prokopiuk, Wydawnictwo ROK Corporation SA, Warszawa 1992.
- [7] Majdecki L. *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 1978.
- [8] Norberg-Schulz Ch. *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Murator, Warszawa 1999.
- [9] Popper K. *Nieustanne poszukiwania. Autobiografia intelektualna*, ZNAK, Warszawa 1997.
- [10] Tatariewicz W. *Dzieje sześciu pojęć (sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne)*, PWN, Warszawa 1988.
- [11] Twardowski K. *Wybrane pisma filozoficzne*, PWN, Warszawa 1965.
- [12] Wallis M. *Secesja*, Arkady, Warszawa 1974.

**O AUTORZE**

Dr hab. inż. arch. Krystyna Dąbrowska-Budziło, prof. PK pracuje w Instytucie Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Główne przedmioty jej zainteresowań to krajobraz miejski, problemy związane z kompozycją i kulturowym dziedzictwem. Jest autorką książek: „Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić oraz „Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie”.

**AUTHOR'S NOTE:**

Dr hab. inż. arch. Krystyna Dąbrowska-Budziło, prof. PK works in Institute of Landscape Architecture of Department of Architecture of Cracow University of Technology. Main fields of interest are related to composition and cultural heritage. Author of books: „Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym, jak je ocalić” and „Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie”.